

достижения и влияние на дальнейшее развитие образования; отражены противоречия реформы, с которыми не могла мириться тогдашняя интеллигенция.

Ключевые слова: образование, закон, реформа, учителя, период хрущевской «оттепели», исторические условия, структурная перестройка.

Annotation

The features of passing an act are exposed about strengthening of connection of school with life and about further development of the system of folk education in Ukraine in the period of reformation of formation of M.S. By Khrushchev; the process of preparation, discussion and embodiment of Law is presented in life; the lighted up contradictions are in the choice of language of studies; done analysis of strong parties and lacks of reform.

During all period of existence of the USSR ruling mode the special attention unchanging spared to education examined that as an important aspect of communist ideology. To Tom no wonder that, beginning reformation of society, M.S. Khrushchev did not go round an educational sphere that tested substantial changes and transformations. Ways of reformation of general school are on the basis of combination of studies with productive labour, with practice of communist building were certain in the performance of M.S. Khrushchev on XIII convention of komsomol, in his message in the presidium of CC of CPSU and in the theses of Central Committee of CPSU. Proclaimed on XIII convention of VLKSM a course on alteration of folk education was called to decide one main task - to overcome an isolation from life of schools and institutions of higher learning. In April, 17 in 1959 about alteration of school it was set a question for consideration of fifth session of Verkhovna Rada of UKRAINE. Under the all-union Law on school a session passed an act «about strengthening of connection of school with life and about further development of the system of folk education in Ukrainian SSR». Although the new system of education was timely enough and in intention contained a few fundamentally correct reference-points, through the row of reasons she not only was not able to heave up education in a country on the higher stage, and even worsened elucidative quality indexes.

Keywords: education, law, reform, teachers, period of hruschovskoyi «thaw», historical terms, structural alteration.

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 821.161.2.09 (477)

**Ігор Коляда
(Київ)**

«ТИТАН НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ» ТА «ВОРОГ УКРАЇНСТВА»: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА МИХАЙЛА ЮЗЕФОВИЧА

У статті відображено характер взаємин двох грандів українського інтелектуального простору середини ХІХ ст. – Пантелеймона Куліша і Михайла Юзефовича. Спочатку їх пов'язувала щира дружба, активне спілкування, взаємна підтримка, але починаючи з 1870-х рр. М. Юзефович став непримиренним ворогом

українофільства та в усі можливі способи намагався донести до верховних органів Російської імперії, що одним із головних винуватців розвитку «українського сепаратизму» є Пантелеймон Куліш і його «кулішівка». Чому відбувся такий поворот та що було в основі товаришування цих двох неординарних особистостей спробуємо з'ясувати у цій студії.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, Михайло Юзефович, інтелектуальна еліта, український національно-культурний рух, Кирило-Мефодіївське братство, «кулішівка», Емський указ.

Державотворчі процеси у сучасній Україні засвідчують прагнення української нації, яка є плебісцитною, до такої суспільно-політичної моделі, в якій би громадянське суспільство з його цінностями та ідеалами відіграло провідну роль. У цій ситуації зростає соціокультурна та аксіологічна роль інтелектуальної еліти, діяльність якої має спрямовуватися на формування високих освітнього та морального й духовного потенціалу народу, забезпечувати його відносно високий рівень політичної, правової культури. На жаль, інтелектуали, що часто є представниками того або іншого народу, не завжди спрямовують свої зусилля на його благо, іноді в силу тих чи інших мотивацій стаючи на службу імперських та тоталітарних режимів, перетворюючись на провідників реалізації політики нівелювання національної ідентичності власного народу, у прагненні асимілювати його в імперському просторі. Протиборство інтелектуалів проукраїнського та імперського (антиукраїнського) спрямування ми спостерігаємо, як у минулому, зокрема у ХІХ ст., так і на етапі сучасного розвитку нашої держави. Разом із цим, як не парадоксально, але в історії є приклади взаємної не тільки співпраці між інтелектуалами діаметрально протилежних поглядів та переконань, а і тісних товариських взаємин.

Актуальність нашої наукової студії полягає у тому, що у вітчизняній історичній науці недостатньо висвітленим є питання взаємин між титаном національного відродження Пантелеймоном Кулішем та імперським чиновником-інтелектуалом Михайлом Юзефовичем, який ще сучасниками був затаврований як «зрадник», «обруситель Південно-Західного краю», ворог українства. Попри, здавалося б несумісність чи ідейну протилежність поглядів та ідеологічних уподобань двох персоналій, між Пантелеймоном Кулішем та М. Юзефовичем існували дуже близькі товариські стосунки, інтенсивне спілкування до і після 1847 року – «справи Кирило-Мефодіївського братства».

Взаємини українського письменника і мислителя П. Куліша з чиновником освітянського відомства Російської імперії, а згодом головним

ініціатором Емського указу 1876 р. – М. Юзефовичем – в українській історіографії окремо не висвітлювалися. У працях Б. Грінченка [2], О. Лазаревського [12], О. Маковея [13], В. Шенрока [20], що були опубліковані на початку ХХ ст., хоча й досліджувалися різні біографічні аспекти життя та діяльності діяча українського національного руху, але про підтримку ранніх кулішевих творчих і наукових проєктів М. Юзефовичем учені не зазначали. У дослідженнях сучасних кулішезнавців – Є. Нахліка [15] та О. Кравченка [6] цьому аспекту також не приділено достатньої уваги.

Мета наукового дослідження полягає у спробі на основі аналізу опублікованого у 2005 р. листування П. Куліша (збереглося 20 листів П. Куліша до М. Юзефовича) та деяких нововиявлених архівних матеріалів, мемуарних видань більш повно розкрити характер взаємин та особистих стосунків «титана національного відродження» та «ворога українства» упродовж 1840-х – 1870-х рр.

Знайомство й активне спілкування П. Куліша з М. Юзефовичем припадає на 1841–1842 рр. У 1840 р. Михайло Юзефович вступив на державну службу до Міністерства народної освіти Російської імперії, зайнявши посаду інспектора казенних училищ Київського навчального округу. У 1843 р. він отримав чин надвірного радника й був призначений виконуючим обов'язки помічника попечителя Київського військового округу (1845 р. був затверджений на посаді). Вплив помічника попечителя був надзвичайно великим, адже в умовах коли Д. Бібіков (1848–1852) та князь І. Васильчиков (1852–1856) одночасно поєднували посади київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора та попечителя Київського військового округу [4, с. 29]. Про обставини знайомства інтелектуалів матеріалів недостатньо, але сучасні кулішезнавці схильні вважати, що молодий український письменник сам шукав знайомства з М. Юзефовичем, адже по натурі П. Куліш був надзвичайно амбітною людиною й у вирішенні своїх справ та облаштуванні життя використовував усі доступні методи (аж до відвертого лицемірства, запопадництва) [6, с. 18]. Не варто також виключати й того, що М. Юзефович закріпив талановитого молодого чоловіка і бажав зробити з нього імперського вірнопідданого чиновника-інтелектуала. Так чи інакше саме Михайло Юзефович увів Пантелеймона Куліша довокола тогочасної інтелектуальної еліти не тільки Києва, алей Петербурга, сприяв освітянській кар'єрі, підтримував його творчість на перших порах, консулював ще молододосвідченого дослідника щодо деяких історичних фактів та оцінок. Фактично, без протекції київського чиновника вищого рангу П. Куліш не мав би права займатися викладацькою

діяльністю, бо не закінчив першого курсу університету. У «Воспоминаниях о Николае Ивановиче Костомарове» Пантелеймон Олександрович писав: «Служа по учебному ведомству в Киеве, я пользовался особою благосклонностью Михайла Владимировича Юзефовича, которому в первоначальном образовании моём обязан больше, чем кому-либо из предшествовавшего поколения. Я часто у него бывал. Его беспримерное доброжелательство поддерживало во мне рабочую бодрость» [7, с. 206]. Саме підтримкою М. Юзефовича можна пояснити часті зміни місця роботи П. Куліша, його підвищення у рангах. Необхідно відмітити, що Пантелеймона Олександровича викладацька кар'єра мало цікавила, роботу у навчальних закладах він використовував, насамперед, для вільного доступу до бібліотечних фондів, вивчення історичних першоджерел, ознайомлення з етнографічним колоритом різних регіонів. Так, з січня по серпень 1841 р. П. Куліш викладав російську мову в Луцькому повітовому дворянському училищі, від серпня 1841 р. по вересень 1845 р. – працював у Києво-Печерському та Києво-Подільському повітових дворянських училищах, в яких викладав ту ж російську мову та словесність, історію й географію, впродовж вересня – листопада 1845 р. працював в.о. старшого вчителя історії у гімназії в Рівному; 27 квітня 1845 р. був затверджений у чині губернського секретаря [6, с. 123]. Про цей період Пантелеймон Олександрович написав (П. Куліш «Моє життя»): «Юзефович, тодішній інспектор шкіл Київського учебного околу, поставив його учителем найперше у Луцькій уїздній школі, опісля перемістив його у Київську, а вконець надав йому посаду старшого учителя гімназіального в Рівному. Будучи у Луцьку, написав Куліш історичний роман «Михайло Чернишенко» й видав у Києві 1843 р. Скоро потім повзяв він гадку написати роман «Чорна рада». За помочю Юзефовича, котрий достарчав йому грошей, книжок потрібних і рукописей, переїхав Куліш Україну й пізнав докладно її вдачу. Під час своєї мандрівки познакомився з польським писателем Михайлом Грабовським. Навідуючи його, написав він після взору українських народніх дум щось на спосіб віршованої хроніки під заг. «Україна» й видрукував у Києві 1843 р. Грабовський заявився великим другом і добродієм Куліша, підпомагаючи йому разом з Юзефовичем в найтяжших часах його життя. Помагав він йому надолужити недостаток університетського образования, але ні один, ні другий не скривили зовсім його літературного прямовання [9, с. 98]».

М. Юзефович сприяв не тільки вчительській кар'єрі П. Куліша. Він, будучи в родинних стосунках із головою Тимчасової комісії для розгляду давніх актів Миколаєм Пісарєвим, домігся аби майбутнього українського

письменника зарахували працівником комісії й протягом 1843–1844 рр. він отримав можливість отримувати відрядження в різні регіони Наддніпрянської України з метою пошуку старожитностей, збору етнографічного матеріалу [2, с. 36].

Завдяки М. Юзефовичеві молодий П. Куліш відкрив для себе «Літопис Самовидця», рукопис якого 1846 року передав О. Бодянському для видання. Опис подій 1663 року з цього літопису ліг в основу «Чорної ради». За сприянням свого покровителя український письменник надрукував у Києві роман «Михайло Чарнышенко» та поему «Україна». У романі письменник використав родинну історію свого покровителя, про що довідуємося з листа М. Юзефовича до М. Максимовича від 2 грудня 1841 р. з Києва: «Кулеш написал большую повесть или маленький роман: «Михайло Чарныш», из предков жены моей. Ежели захочет послушаться некоторых замечаний, то будет вещь прекрасная [10, с. 46]».

Листи П. Куліша до М. Юзефовича періоду квітня-жовтня 1843 р. – це майже суцільне нарікання на погане здоров'я, життєві труднощі, постійне безгрошів'я та прохання посприяти у публікації кулішевих науково-популярних та літературних історичних творів [10, с. 48-54]. Для Пантелеймона Олександровича не було таємницею те, що Михайло Юзефович мав впливові зв'язки у цензурному відомстві. Давнім його товаришем періоду молодості був цензор Головного управління цензури Олександр Нікітенко. Знайомство між ними відбулося на початку 1820-х рр., а потім після майже 25-річної перерви у їхньому спілкуванні М. Юзефович першим звернувся до приятеля саме у справі сприяння в отриманні дозволу на публікацію твору П. Куліша. Про це писав і сам О. Нікітенко, хоча у своєму «Щоденнику» він конкретно не вказав прізвище особи за рукопис якої прохав М. Юзефович [16, с. 139]. Найпевніше мова йшла про «Повістьо старых временах и обычаях малороссийских». Авторизована копія рукопису зберігається в архіві О. Нікітенка. Цей твір М. Юзефович надіслав О. Нікітенкові разом із супровідним листом від 28 березня 1844 р.: «Посылаю при сем под Ваше же покровительство новую меньшую повесть Кулеша. Она мне понравилась своею простотою. Она, мне кажется, может служить достойным панданом «Старосветским помещикам» Гоголя. [...] Моя к Вам просьба, – напечатать её, где заблагорассудите, взяв за неё сколько-нибудь денежок. Употребите хоть во зло Ваше цензорское влияние: в таком случае злоупотребление простительно. Заглавие повести нужно бы, мне кажется, переменить, – назовите, как хотите, – ежели, разумеется. Вы согласитесь со мною в надобности этой перемены [10, с. 324]». Того ж дня Юзефович

звернувся з аналогічним листом і до князя Володимира Одоєвського [10, с. 234–235]. З В. Одоєвським М. Юзефович навчався разом у пансіоні Московського університету. Однак ні цензор, ні відомий російський письменник і посадовець Міністерства народної освіти Російської імперії не зважили на прохання М. Юзефовича не вжили заходів, щоб «Повість...» було надруковано. О. Нікітенко взагалі не відповів листовно на прохання свого давнього приятеля [10, с. 325].

У листах датованих 1844 р. П. Куліш ділиться з патроном М. Юзефовичем своїми джерелознавчими відкриттями, науковими планами щодо написання історичних праць з козацького періоду історії України [10, с. 54]. В одному із листів того ж року українській історик відверто намагається маніпулювати симпатіями до нього з боку патрона. Так, знаючи про великодержавні, імперські погляди свого покровителя, П. Куліш пише: «Малороссия скоро сольется совершенно в одно тело с Россиею. Это и хорошо; но не хорошо то, что она, расцветая около двух веков такою сильною, такою пышною народною жизнью, при слиянии с народом русским мало принесла в него новых элементов, выработанных собственными силами во время отдельного своего существования [10, с. 54]». У наступних рядках свого листа адресант нав'язує адресату ідею про необхідність втілення 10-15-річного фундаментального багатотомного видавничого проекту, який би включав: 1) літописи з історії Малоросії; 2) пам'ятки законодавства давньоруського, литовсько-польського та козацького періодів; 3) нариси з географії; 4) етнографічний опис регіонів; 5) збірки народного фольклору (окремо казки, пісні, обрядові тексти, приказки, тощо). Насамкінець, писав П. Куліш, проект мав закінчитися виданням на основі вивчення й опрацювання джерел ґрунтованого наукового дослідження з історії Малоросії [10, с. 56]. Забезпечити його матеріально-технічне і редакційне виконання П. Куліш пропонував саме М. Юзефовичу. У разі якщо б цей проект було реалізовано та ще й за кошти з імперської казни, то найпевніше український національно-культурний рух та національна свідомість українців розвивалися значно швидше і продуктивніше. На той час М. Юзефович певно ще не розумів, що Кулішеві проекти спрямовувалися не «на злиття народностей», а навпаки на утвердження доказової бази самобутності українського народу. Коли М. Юзефович зрозумів істинну мету кулішевого проекту, який протягом 1874–1876 рр. фактично почав утілювати Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства, він забив на сполох та згенерував основні норми Емського указу 1876 р. До того

ж часу Михайло Юзефович намагався виконати майже всі прохання талановитого і молодого науковця, письменника-початківця.

Ще у листопаді 1843 р. П. Куліш просив у свого покровителя М. Юзефовича сприяння про переведення його з Києва до Петербурга, де за словами письменника у нього з'явилася б можливість професійно і творчо самовдосконалюватися [15, с. 162]. М. Юзефович досить швидко зумів задовольнити прохання свого протеже. Якраз у 1845 р. ректору Петербурзького університету П. Плетньову знадобився викладач російської мови для іноземних студентів, і М. Юзефович порекомендував Пантелеймона Куліша. Останній одразу заімпував ректору і тому зміг поліпшити своє матеріальне становище, отримавши за очікувану посаду 3450 рублів на рік¹ [6, с. 103].

Потурбувався «Почтенейший Благодетель Михайло Владимирович!» (з листів П. Куліша – *І.К.*) і про видавничі турботи свого підопічного. М. Юзефович порекомендував П. Куліша О. Нікітенкові, щоб той узяв молодого вчителя під свою опіку в столиці. Кулішеві взаємини з О. Нікітенком стосувалися передовсім цензорської служби останнього. Зокрема, у 1845–1846 рр. О. Нікітенко цензурував народні перекази, що їх П. Куліш готував для окремого видання. Варто зауважити, що Пантелеймон Олександрович був незадоволений характером текстових вилучень, що їх зробив цензор. Через п'ятнадцять років О. Нікітенку знову довелося особисто цензурувати Кулішеві видання. На початку 1860-х рр. Санкт-Петербурзький цензурний комітет, що розглядав рукопис історико-популярного нарису П. Куліша «Хмельниччина», не наважився самостійно прийняти рішення щодо дозволу чи заборони, а тому й передав рукопис до Головного управління цензури. Там цей нарис розглянув цензор О. Нікітенко, який у своїй резолюції вказав, що відповідно до чинного законодавства цензура не може чинити перешкод науковим книгам, які розповідають історію областей Російської імперії. Однак П. Кулішу було вказано на необхідність вилучити ті місця, щонегативно висвітлюють відносини Малоросії й Росії у минулому [17, с. 161].

З листа у лист прохання П. Куліша до М. Юзефовича ставали все більш безцеремонними. Так, у листі від 25 грудня 1845 р. він писав: «Я теперь желал бы ещё одного для полного своего развития: желал бы быть

¹Сума грошового забезпечення досить велика. Для порівняння грошових доходів різних верств населення пропонуємо звернутися до праць сучасного вітчизняного історика В. Молчанова, серед яких найновіша: *Молчанов В. Життєвий рівень жителів м. Києва у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск 24. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 56–80.*

посланным для изучения славянских языков, с тем чтоб после держать экзамен на магистра и занять кафедру в Петербургском или Киевском университете. Пребывание в Праге дало бы мне возможность воспринять в свою душу все элементы западноевропейской образованности, с гармонировать их в себе с элементами духа славянского и потом действовать сложностью всех этих сил на молодое поколение, которого если ничто не спасёт от нынешнего эфемерного направления, то горе, горе русской литературе! Я слышал, что Ваш университет хочет послать за границу бездушного Страшкевича. Ради Бога, употребите все усилия, чтоб это не состоялось! Довольно уже и того, что посланы ничтожные Тутковские, Вигуры и пр., которые, возвратясь, будут только играть в карты и пускать пыль в глаза [10, с. 65–66]». Є всі підстави вважати, що М. Юзефович дійсно намагався виконати це прохання Пантелеймона Куліша, адже у листі з Санкт-Петербургу від 30 травня 1846 р. він пише своєму покровителю: «То, что Вы замыслили в Киеве, исполнилось в Петербурге. Второе отделение Академии наук, нуждаясь в человеке, знающем славянские языки, посылает меня на два с половиною года за границу... [10, с. 85]». У вересні 1846 р. Академія наук дійсно відправляє Пантелеймона Олександровича в оплачуване відрядження до Пруссії, Саксонії, Австрії для вивчення слов'янських мов, літератур та історії протягом двох з половиною років. За інструкцією, що її було надано П. Кулішеві, він мав вивчати мови, наріччя, літератури та політичну історію західних і південних слов'ян (зокрема простежити помітний зв'язок «чешской речи» «с русинским и малоруським наречиями, происшедшими из древнего южнорусского»), відвідати Польщу, Лужицю (серболужицькі землі), Чехію, Болгарію, Сербію, Славонію, Іллірію, Далмацію, Словаччину, Галичину, побувати у визначних слов'янських містах, а також центрах славістики, таких, як Варшава, Познань, Берлін, Лейпциг, Прага, Відень, Софія, Дубровник, Пресбург (Братислава), Львів; його навіть зобов'язано «изучить литературу русинов и освоиться с народным их наречием, по отношению его к нынешнему малорусскому [20, с. 49]».

Пантелеймон Куліш використовував посадові можливості М. Юзефовича не тільки у власній користі, але й клопочучись про кар'єрні можливості своїх товаришів. Варто загадати лист до М. Юзефовича 22 червня 1846 р.: «Яполучил известие, что Костомаров сделан адьюнктом, а Белозерский получил степень кандидата. Если Вы дорожите талантливими людьми, то покорнейше Вас прошу воспрепятствовать Белозерскому переместиться в Полтавский кадетский корпус, а определить его на место Костомарова в первую гимназию; между тем Вы можете сделать министру

представление об отправлении его за границу для изучения славянских языков. Теперь это самое горячее желание моего сердца. Прошу Вас, и да будет моя просьба стоить тысячи. Так как в июле, по случаю вакаций, общего собрания Академии не будет, то дело обо мне пойдёт на утверждение министру в августе, а выехать я могу не раньше сентября. К этому времени может решиться и дело о Белозерском. А здесь у министра похлопочет за него Пётр Александрович, который через меня знает его и любит [10, с. 86]».

Останній лист, перед майже десятилітньою перервою у спілкуванні, П. Куліша до М. Юзефовича був датований 29 січня 1847 р. У ньому Пантелеймон Олександрович назвав свого адресата «Незабвенным благодетелем» та повідомляв що після нещодавнього одруження він дуже щасливий (29 січня 1847 р.) [10, с. 88].

У березні 1847 р. III Відділення імператорської канцелярії (орган політичного нагляду й розшуку) викрило Кирило-Мефодіївське братство (студент Київського університету Олексій Петров, вступивши з провокаційною метою до братства наприкінці 1846 р., 27 лютого усно доніс про його існування помічникові попечителя Київського навчального округу та кураторові студентів М. Юзефовичу, а 3 березня подав письмовий донос самому попечителю, тобі ж київському генерал-губернатору, що суміщав ці посади) [3, с. 47].

Досить суперечливим полишається питання безпосередньої участі Пантелеймона Олександровича у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Ні у спогадах, ні у щоденникових записах П. Куліша немає якихось чітких записів, що свідчили про активну участь в організації братства. Сучасний кулішезнавець Є. Нахлік стверджує, що П. Куліш безпосередньої участі у діяльності братства не брав, коли він жив у столиці лише активно листувався з братчиками. Ми також дотримуємося такого ж погляду і вважаємо, що Пантелеймон Олександрович підтримуючи ідеї братчиків, як і будь-який тодішній інтелектуал, виявляв певну опозиційність щодо самодержавства. Над ними він глибоко не замислювався, а вступав у листування за для підтримки загального інтересу до розвитку суспільно-політичного руху та участі у ньому тодішньої української інтелектуальної еліти. Для братчиків, які уже тоді зачитувалися творами Пантелеймона Куліша було за честь залучити письменника у свої лави, приписати йому організаційні дії, які він і не робив. П. Куліш у 1847 р. затоваришував із багатьма на той час відомими славістами і не випускав жодної можливості вивчати ідеї панславізму і теоретичні розробки пов'язані з історією слов'янських народів Європи. Однак і наукова кар'єра, і щасливе подружнє

життя, і закордонне відрядження не відбулися у зв'язку з початком слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства. Заарештовано було П. Куліша у Варшаві 2 квітня 1847р. Кулішеві інкримінували «дружеские сношения» з усіма учасниками братства, «чрезмерные мысли о мнимой важности Украйны», висловлені в листах до «братчиків», у популярному нарисі для дітей старшого віку «Повесть об украинском народе» (Звездочка. – 1846. – Части 17-19; окреме вид. – Санкт-Петербург, 1846), поемі «Україна. Од початку Вкраїни добатька Хмельницького» (Київ, 1843) та романі «Михайло Чарнышенко» (Київ, 1843), а також наявні в цих творах «многие двусмысленные места, кои могли поселять в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от империи». У висновку III відділення (не раніше 30 травня 1847 р.) про справу Куліша зазначалося, що «в письмах своих он везде выражал чрезмерную любовь к родине, Малороссии, ложные понятия о её прежней будто бы славе и заботился о восстановлении её литературы и народности», а у вищеназваних творах: «С восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю малороссиян едва ли не знаменитее всех историй, славу этого народа называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекая, что этот дух не простыл и доселе также в малороссиянах; описывал распоряжения императора Петра I и преемников его в виде угнетений и подавления прав» [3, с. 80–81, 87–96, 100]».

Кирило-мефодіївці небезпідставно вважали М. Юзефовича за одного з призвідців їхнього ув'язнення, а тому порвали з ним усілякі стосунки. Проте в умовах політичної лібералізації другої половини 1850-рр. (початок правління молодого імператора Олександра II), а саме під час зустрічі у жовтні 1855 р. П. Куліш та М. Юзефович нібито порозумілися. З цього приводу П. Куліш у листі від 29 жовтня 1855 р. до давнього свого покровителя написав: «... Легко у меня сделалось на душе после того, когда между нами восстановились прежние отношения. Может быть, Вы никогда не испытали, как тяжело отвергнуть от души человека, с которым связаны святые воспоминания юности. Мои горестные обстоятельства оправдывают меня в моём ужасном заблуждении касательно Вас, и мне остаётся только радоваться, что у меня с души свалился, наконец, тяжёлый камень [11, с. 53]».

У 1850-ті рр. П. Куліш мав значні знайомства та авторитет серед тодішньої інтелектуальної еліти, значно розширилося коло його знайомих і ділових партнерів. Він уже мав власну друкарню, певні матеріальні статки і

не потребував такої суттєвої опіки і заступництва з боку М. Юзефовича, а отже епістолярне спілкування між ними поступово затихає, хоча повного розриву у взаєминах ще не відбулося. Так, у листі датованому груднем 1856 р. П. Куліш писав до М. Юзефовича: «Може, вже Ви довідались і од кого іншого, добродію Михайло Владимировичу, що “Чорна рада” вже печатається. З давніх-давен Ви залюбки помагали мені у моїх книжних ділах; то маю добру надію, що й тепер не одкажетесь. Без сорому казка: грошей катмає! Будьте ласкаві, роздайте добрим людям оці 20 білетів та пришліть мені підмогу. Хто візьме білет, той не платитиме за пересилку. Тільки потурбуйтеся підписатись на кожному, щоб знало всяке, од кого йому ждять «Чорної ради». А я вже Вам зараз, як напечатаю, то й вишлю, скільки треба, екземплярів [8, с. 76]».

У 1862 р. з-під Кулішевого пера вийшла публіцистична стаття «Українофилам», спрямована на те, щоб дещо вгамувати вкрай демократичну, анти поміщицьку настроєність київської громадівської молоді, захопленої модою хлопоманства. За спогадами українського історика, етнографа Ореста Левицького, Пантелеймон Куліш написав цю статтю трохи чи не за порадою Михайла Юзефовича, бо саме йому надіслав її з Мотронівки на попередній перегляд, і останній зробив у рукописі деякі вагомні виправлення. Ця стаття явно заїмпонувала помічнику попечителя Київського навчального округу, оскільки і його син Володимир Юзефович також надмірно захопився рухом хлопоманів [15, с. 127].

У 60–70-ті рр. XIX ст. П. Куліш перебував, то на урядовій службі у Варшаві, то брав активну участь у галицько-українських суспільно-літературних справах, то з головою поринав у наукову працю. Контакти із М. Юзефовичем ставали рідшими та, мабуть, уже й не настільки важливими та необхідними для українського вченого. Він став самодостатнім науковцем, визнаним громадськістю соціокультурним діячем, одним із перших інтелектуалів тодішнього українського суспільства, а отже не потребував заступництва, фінансової чи моральної підтримки.

З 1876 р. стосунки П. Куліша з М. Юзефовичем остаточно припиняються. За спогадами О. Кониського, 1876 р. П. Куліш задумав видавати «Журнал П.А. Кулиша», всякому художні твори й наукові праці друковано б українською та російською мовами – залежно від того, як їх подадуть самі автори. Дістати дозвіл Головного управління цензури на публікацію часопису він сподівався за сприяння М. Юзефовича, тоді все ще голови Київської археографічної комісії. Проте, давній покровитель прийняв українського історика вкрай холодно, відмовивши в будь-якому сприянні. Ці

зустрічі з П. Кулішем і М. Юзефовичем відбулися десь у лютому – на початку березня 1876 р., коли Пантелеймон Олександрович приїздив до Києва [15, с. 326].

На час коли відбувалися ці зустрічі М. Юзефович уже подавав доповідні записки у відповідні органи Російської імперії що до розвитку українського руху. Аргументація першої доповідної записки М. Юзефовича, поданої у кінці 1874 р., зводиться до того, що український рух – це ні що інше, як австрійсько-польська політична інтрига. Особливу увагу автор доповідної записки звертає на періодичні видання Галичини, які були органами «українофільської пропаганди» – це «Вечерниця», «Мета» (була заборонена цензурою до поширення на території Наддніпрянщини ще у 1863 р.) та українофільському напрямі роботи Південно-Західного відділу Російського Імператорського Географічного Товариств. Зі слів автора записки виходить, що завдяки П. Чубинському напрям діяльності товариства набув яскраво українофільське спрямування, що і сприяло піднесенню українського національного руху. Про персоналію П. Куліша у першій доповідній записці не було жодного слова [19, с. 359]. Натомість у другій, надісланій наприкінці 1874 р., записці – як доказ «австрійсько-польской інтриги» у розвитку українофільського руху він подає детальну історію впливу на П. Куліша поляка М. Грабовського та говорить про прагнення українофілів використати як свою зброю історичні праці М. Костомарова, які на його думку, могли б виконати їхнє перспективне завдання, а саме: «подорвать у малороссиянсочувствие к Русскому Государству унижением и опозорением его истории» [19, с. 376].

Подальша історія з урядовими рішеннями по цим запискам загально відома... Було сформовано Надзвичайну комісію з чиновників вищого рангу «для присечения украинофильской деятельности». Остаточний проект висновок за рішенням роботи Народи було затверджено 24 квітня 1876 р. і складався він з 11 пунктів. Перші три пункти цього проекту передбачали обмежити розповсюдження україномовної літератури й заборону видавати літературу українською мовою в Російській імперії, за винятком історичних пам'яток і творів художнього письменства (і то тільки з дозволу Головного управління у справах друку у кожному конкретному випадку). Особливо підкреслювалася заборона на «кулешівку» та наголошувалося на необхідності дотримуватися «загальноросійської орфографії», тобто не вживати літеру «і» замість «й» та «і» перед приголосною [19, с. 381]. Ці пункти практично повторили Валуєвський циркуляр, ще виразніше продемонструвавши прагнення офіційної влади протидіяти ініційованій

П. Кулішем реформі орфографії українського правопису, яка повинна була б посилити відмінності української літературної мови від російської. Пунктом третім була заборона щодо української мови у сценічних виставах, у текстах до нот і публічних виступах, «как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций» [19, с. 381].

У пунктах 6, 7 і 8 пропонувалось не допускати викладання «малоросійською» мовою у школах, «очистить библиотеки всех низших и средних учебных заведений» від «малоросійських» книг, а пунктом 9 рекомендувалось направляти на службу в Київський, Харківський й Одеський навчальні округи викладачів, які здобували освіту у навчальних закладах великоросійських губерній, а випускників українських губерній, у свою чергу, – в округи за їхні межі [19, с. 382].

Нарешті, пункти 5, 10 і 11 проекту передбачали закриття «Киевскоготелеграфа», припинення на невизначений термін діяльності Південно-Західного відділу Російського Імператорського. Тоді, як пунктом четвертим рекомендувалось надавати фінансову допомогу львівським москвофілам, друкованим органом яких була газета «Слово» [19, с. 381–382].

Проект рішення та журнал наради Надзвичайної комісії були передані міністром внутрішніх справ О. Тімашовим імператору Олександру II до м. Емс для затвердження. Остаточна версія висновків наради Надзвичайної комісії після затвердження імператором і набула чинності указу була від 18 травня 1876 р., відомого в як «Емський».

Отже, Емський указ Олександра II (1876 р.) остаточно поставив крапку у таких достатньо суперечливих і неоднозначних стосунках між діячем українського руху, одним із його ідеологів та чиновником імперського рівня, діяльність якого була спрямована на реалізацію асиміляційної політики російського самодержавства в Наддніпрянській Україні. За спогадами невідомого публікатора листів П. Куліша у «Київській старовині» (1899) М. Юзефович (помер у 1889) останні 15 років свого життя «отзывался всегда о бывшем своём «земляке» и друге далеко недружелюбно [18, с. 304]».

Джерела та література:

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України іменні В. Вернадського. – ф. I. – од.зб. – 5422. – арк. 40 зв.
2. Гринченко Б. «П. А. Кулиш. Биографический очерк». – Чернигов, 1899. – 100 с.
3. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
4. Коляда І. А. М. Юзефович та український національний рух 1873-1876 рр.: Спроба історичної реконструкції // І.А. Коляда, В.І. Милько // Історія в школі. – 2009. – №

5/6. – С. 29–33 .

5. Коляда І. А. Українська інтелігенція у російському інформаційному просторі другої половини ХІХ ст.: до історії взаємин П. Куліша і цензурних органів // І. А. Коляда, О. Ю. Кириєнко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2013. – С. 19–24.

6. Кравченко О. Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву: монографія. – Умань, 2009. – 342 с.

7. Кулиш П. А. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. П. А. Кулиш // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П. О. Куліша. – К.: Видавництво «Фенікс», 2009. – С. 205–229.

8. Куліш П. О. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою написані. – Нью-Йорк – Торнто, 1984. – 326 с.

9. Куліш П. О. Моє життя // Повість про український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / Упорядкував., передм., пер., прим. О. Шокало. – К.: Ред. журн. «Український світ», 2005. – С.95–139.

10. Куліш П.О. Повне зібрання творів / Г. Грабович (голова ред. кол.). – К.: «Критика», 2005. – Т.1. Листи. 1841-1850 / О. Федорук (упорядкув., комент.); С. Захаркін (відп. ред.). – 2005. – 646 с.

11. Куліш П.О. Повне зібрання творів / Г. Грабович (голова ред. кол.). – К.: «Критика», 2005. – Т.2. Листи. 1850-1856. / О. Федорук (упорядкув., комент.); В. Дудко ((відп. ред.). – 2009. – 670 с.

12. Лазаревський А. Предки П. А. Кулиша // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 62–65.

13. Маковей О.П.О. Куліш: Огляд його діяльності. – Львів, 1900. – 169 с.

14. Міяковський В. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяковський. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1926 – 16 с.

15. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. –Т. 1. – К.: Український письменник, 2007. – 463 с.

16. Никитенко А. В. Записки и дневник (В 3-х книгах) / Никитенко Александр Васильевич. – М.: Захаров, 2005. – (Серия "Биографии и мемуары"). – Т. 1. – 2005. – 640 с.

17. Никитенко А. В. Записки и дневник (В 3-х книгах) / Никитенко Александр Васильевич. – М.: Захаров, 2005. – (Серия "Биографии и мемуары"). – Т. 3. – 2005. – 592 с.

18. Письма П.А. Кулиша к М. В. Юзефовичу (1843–1861). – 1899. – Киевская старина. Т.64. – № 2. – Отд.1. – С.185–208; № 3. – Отд.1. – С.303–324.

19. Савченко Ф. Я. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Х. – К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.

20. Шенрок В. П. А. Кулиш: биографический очерк. – Київ, 1901. – 255 с.

References

1. Institut rukopisiv Natsionalnoi bibiloteki Ukraini imenni V. Vernadskogo. – f. I. – od.zb. – 5422. – ark. 40 zv.

2. Grinchenko B. «P. A. Kulish. Biograficheskiy ocherk». – Chernigov, 1899. – 100

S.

3. Kirilo-Mefodiivske tovaristvo: U 3-kh t. / AN URSS: Arkheograf. komisiya, In-t istorii; TsDIA Ukraini u m. Kievi; [uporyad.: I. L. Butich, I. I. Gliz, O. O. Franko; redkol.: P. S. Sokhan (golov. red.) ta in.]. – K.: Nauk. dumka, 1990. – T. 1. – 544 s.

4. Kolyada I. A. M. Yuzefovich ta ukrainskiy natsionalniy rukh 1873-1876 rr.: Sproba istorichnoi rekonstruktsii // I. A. Kolyada, V. I. Milko // Istoriya v shkoli. – 2009. – № 5/6. – S. 29–33 .

5. Kolyada I. A. Ukrainska inteligentsiya u rosiyskomu informatsiyomu prostori drugoi polovini KhIKh st.: do istorii vzaemin P. Kulisha i tsenzurnikh organiv // I. A. Kolyada, O. Yu. Kirienko // Gileya: naukoviy visnik. Zbirnik naukovikh prats [Gol. red. V. M. Vashkevich]. – K.: VIR UAN, 2013. – S. 19–24.

6. Kravchenko O. Panteleymon Kulish. Zhittya, viddane prosvitnitstvu: monografiya. – Uman, 2009. – 342 s.

7. Kulish P. A. Vospominaniya o Nikolae Ivanoviche Kostomarov. P. A. Kulish // Panteleymon Kulish: pismennik, filosof, gromadyanin. Do 190-richchya vid dnya narodzhennya P. O. Kulisha. – K.: Vidavnitstvo «Feniks», 2009. – S. 205–229.

8. Kulish P. O. Vibrani listi Panteleymona Kulisha ukrainskoyu movoyu napisani. – Nyu-York – Tornto, 1984. – 326 s.

9. Kulish P. O. Moe zhittya // Povist pro ukrainskiy narod; Moe zhittya; Khutirska filosofiya i viddalena od svitu poezii / Uporyadkuvav., peredm., per., prim. O. Shokalo. – K.: Red. zhurn. «Ukrainskiy svit», 2005. – S.95–139.

10. Kulish P.O. Povne zibrannya tvoriv / G. Grabovich (golova red. kol.). – K.: «Kritika», 2005. – T.1. Listi. 1841-1850 / O. Fedoruk (uporyadkuv., koment.); S. Zakharkin (vidp. red.). – 2005. – 646 s.

11. Kulish P.O. Povne zibrannya tvoriv / G. Grabovich (golova red. kol.). – K.: «Kritika», 2005. – T.2. Listi. 1850-1856. / O. Fedoruk (uporyadkuv., koment.); V. Dudko ((vidp. red.). – 2009. – 670 s.

12. Lazarevskiy A. Predki P. A. Kulisha // Kievskaya starina. – 1898. – № 9. – S. 62–65.

13. Makovey O.P.O. Kulish: Oglyad yogo diyalnosti. – Lviv, 1900. – 169 s.

14. Miyakovskiy V. Yuviley tsenzurnogo aktu 1876 roku / V. Miyakovskiy. – K.: Ukrainskiy naukoviy institut knigoznavstva, 1926 – 16 s.

15. Nakhlik Є. Panteleymon Kulish: Osobistist, pismennik, mislitel: Naukova monografiya: U 2 t. / NAN Ukraïni. Lvivske viddilennya Institutu literaturi im. T. G. Shevchenka; Mizhnarodniy fond Panteleymona Kulisha. –T. 1. – K.: Ukraïnskiy pismennik, 2007. – 463 s.

16. Nikitenko A. V. Zapiski i dnevnik (V 3-kh knigakh) / Nikitenko Aleksandr Vasilevich. – M.: Zakharov, 2005. – (Seriya "Biografii i memuary"). – T. 1. – 2005. – 640 s.

17. Nikitenko A. V. Zapiski i dnevnik (V 3-kh knigakh) / Nikitenko Aleksandr Vasilevich. – M.: Zakharov, 2005. – (Seriya "Biografii i memuary"). – T. 3. – 2005. – 592 s.

18. Pisma P. A. Kulisha k M. V. Yuzefovichu (1843–1861). – 1899. – Kievskaya starina. T.64. – № 2. – Otd.1. – S.185–208; № 3. – Ogd.1. – S.303–324.

19. Savchenko F. Ya. Zaborona Ukraïnstva 1876 r.: Do istorii gromadskikh rukhiv na Ukraini 1860–1870-kh rr. – Kh. – K.: Derzhvidav Ukraini, 1930. – 415 s.

20. Shenrok V. P. A. Kulish: biograficheskiy ocherk. – Kiiv, 1901. – 255 s.

Аннотация

В статье отражен характер взаимоотношений двух градов украинского интеллектуального пространства середины XIX в. – Пантелеймона Кулеши и Михаила Юзефовича. Сначала их связывала искренняя дружба, активное общение, взаимная поддержка, но начиная с 1870-х гг. Юзефович стал непримиримым врагом украинофильства и всеми возможными способами пытался доказать верховным органам Российской империи, что одним из главных виновников развития «украинского сепаратизма» является Пантелеймон Кулеши. В этой студии мы попытаемся выяснить, почему произошел такой поворот и что было в основе дружбы этих двух неординарных личностей.

Ключевые слова: Пантелеймон Кулеши, Михаил Юзефович, интеллектуальная элита, украинское национально-культурное движение, Кирилло-Мефодиевского братства, «кулешовка», Эмский указ.

Annotation

This article represents the relationship of two grandees of Ukrainian intellectual space middles of 19th century –PanteleimonKulish and MykhailoYuzefovych. At first they were linked by sincere friendship, active communication, mutual support, but at beginning from 1870th M. Yuzefovych became an irreconcilable enemy of Ukrainophilism but in all possible methods tried to be heard of the supreme organs of the Russian empire, that one of main culprits of "Ukrainian separatism" is PanteleimonKulish and his "kulishivka". Why such turn was and what was in basis of friendship these two unordinary personalities we will try to find out in this studio.

Key words:PanteleimonKulish, MykhailoYuzefovych, intellectual elite, the Ukrainian national and cultural motion, Kyrylo and Mefodii fraternity, "kulishivka", Emskyi decree.

УДК: 94(477) «1855-1864»

**Дмитрій Ніколайчук
(Київ)**

ПАВЛО ІВАНОВИЧ ГЕССЕ – КИЇВСЬКИЙ ЦИВІЛЬНИЙ ГУБЕРНАТОР: ЕТАПИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ТА СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядається службовий та життєвий шлях київського цивільного губернатора Павла Івановича Гессе. Досліджуються основні механізми та заходи впровадження російської імперської політики в Київській губернії, роль цивільного губернатора в системі імперської влади на місцях. Аналізуються основні соціально-економічні та політичні постанови губернатора в контексті суспільно-політичного життя Російської імперії не лише на посаді київського цивільного губернатора, а під час перебування на інших урядових посадах в українських губерніях.

Ключові слова: Павло Іванович Гессе, чиновник, губернатор, селянська реформа 1861 р., польське повстання 1863 р.